

Arhiiv kui ajavaim

Käesoleval aastal tähistatakse kogu maailmas lugemise aastat. Kõikjal rõhutavad kirjastused ja raamatusektori lugemise tähtsust, räägitakse raamatust kui teadmiste ja elamuste allikast ning kirjaoskuse ja lugemisharrastuse uurijad selgitavad ühelt poolt rahvaste lugema õppimise, teiselt poolt loetud teksti vastuvõtmise käiku. Nii on ka Eesti Rahvusraamatukogu koondanud jõud uue toimetistekõite avaldamiseks, mis käsitleb 18. sajandit, seda filosoofilist aastasada, mil lugemine kujunes üldiseks ja sai tavaks endisega võrreldes palju laiemates ringkondades.

Kuidas on aga lood arhiividega? – võib küsida. Kas ka meie, arhivaarid, peaksime liituma selle kooriga, kes ülistab lugemisnaudingut? Minu arvates jah ja ei. On selge, et allikmaterjalegi on vaja lugeda. Arhiiviallikates kajastub enamasti küll eluproosa ning neid ei loeta lugemise pärast. Uurimistöös arhiivis on seotud rohkem uute tõlgenduste ja uute teadmiste loomisega allikatest leitud kildude ühendamise teel. „Raamatukogud on kui söögisaal, kus pakutakse valmisroogi, kui arhiivid jällegi on kui köök, kus see toit on valminud,” on öelnud rootsi ajaloo professor Erik Gustaf Geijer juba paarsada aastat tagasi ja kellelgi ei ole olnud rohkem õigus kui temal. Arhiivide kasutaja on rohkem kokk kui gurmaan. Ta on täiesti teisel moel loov indiviid kui valmis trükitud ja serveeritud teadmiste ja oskuste nautija.

Siiski võib-olla ei sobi Erik Gustaf Geijeri ütlus sellisena enam täielikult meie aega. See räägib aastasajast, mil köök oli eraldi kuskil maja alumisel korrusel, kus teenijaskond toimetas hommikust õhtuni padade ja katelde ümber. Söögisaal seevastu paiknes korrus kõrgemal. See oli kaunitult sisustatud ruum, kus täiesti teine seisus, härrasrahvas, nautis oma rooga. Tänapäeval on köök ja elutuba sageli ühendatud, nii et räägitakse avatud köögist, mis on tegelikult korteri suurima toa nurk. Seal on ka söögilaud, millele sageli asetatakse poest ostetud poolfabrikaatidest valmistatud eine. Kus on siis korteris arhiivide vastav ruum, kui köök seda enam ei ole? See on ilma kahtluseta töönurgas laual seisev arvuti, millest tavaliselt tuleb välja

samasugust korrastamata informatsiooni kui viletsalt korrastatud arhiivist. Muidugi on ka erandeid ja nende hulka kuuluvad eelkõige arhiivide omad elektroonilised andmebaasid. Arvuti taha istunud isik on sel moel kaasaegse arhiivi kasutaja, kuigi temas on ühendatud ka palju muid, näiteks ajalehelugeja, kirjajutaja või pasjansimängija jooni. Arvuti kasutaja, isegi kas või mingit mängu mängiv laps, istub meie aja kõige tähtsama informatsiooniallika ääres, kusjuures see allikas hakkab juba edestama raamatukogu, muuseumi ja arhiivi institutsioone.

Üks mu konservatiivne sõber võrdles Interneti üsnagi õelalt Antiik-Rooma *cloaca maxima* ga, suure solgitoruga, milles kõik solk ja saast voolas kunagi Tiberi poole. See oli siiski juba hulk aega tagasi, ajal, mil Internet oli veel väga noor. Praegu on selge, et elektroonilises informatsioonitulus leidub ka kullateri ja palju sellist informatsiooni, mis on küll sageli kontrollimata ja viideteta, kuid mida ei ole võimalik mitte kuskilt mujalt leida. Seal on ka terveid arhiive, vähemalt nende kõige nõutavamaid osi. Eesti Rahvusarhiiv on tänuvärselt teinud oma digiteeritud allikmaterjalid AIS-i ja SAAGA kaudu kättesaadavaks, lisaks sõnaotsingut võimaldavale andmebaasile on võimalik pääseda kasutama otse algallikaid, mille hulgas nii mitmeid suguvõsaajaloo uurimise allikaid kui ka vanu kaarte. Elektrooniliste arhiivide kasutajaskond on seetõttu jätkuvalt kasvanud, samal ajal kui arhiivide uurimissaalide küllastajate arv on vähenenud. Seda tendentsi võib näha kõikjal maailmas.

Imselt ongi tänapäeval ajavaimuga kõige paremini kooskõlas elektroonilised arhiivid, kiire ja vaevatu informatsiooni saamine ja sellega seotud peamiselt isikuandmete kaitse küsimuste ümber toimuv arutelu. Küsimus sellest, mis on avalik ja mis mitte, ei ole siiski läbi aegade olnud samalaadne kui nüüd. Arhiivide kasutamine on olnud alati keeruline. See on olnud eelkõige elitistlik ja eeldanud teatava haridustaseme olemasolu. Lisaks on arhiivid olnud tavaliselt salajased. Juurdepääsu nendele on kuni 19. sajandini ja osalt veel ka tänase päevani või-

maldatud vaid usaldusväärsetele isikutele, kes on tavaliselt olnud võimulolijate teenistuses. Teisitimõtlejad on tavaliselt pääsenud arhiivimaterjalide juurde alles radikaalsete poliitiliste muutuste tulemusel. Rooma keiser Claudius, kellest on valminud Derek Jacobi lavastatud telefilmgi, tahtis saada keisriks just sel põhjusel, et ta suurimaks sooviks oli pääseda kirjutama Augustuse suguvõsa ajalugu. Kuna arhiivid ei olnud lahti mitte kellegi muu kui valitseja jaoks, siis pidi ta pääsema keisritroonile. See on küll erandlik juhus, et oma unelmate teostamiseks arhiivis peab tõusma nii kõrgele. Tavaliselt piisas vaid valitseja soosingust, valitseja poolt palgatud historiograafi ülesandeks on olnud valitud sõnadega ülistada valitseva süsteemi erakordsust, kirjeldada sellele eelnenud aja mädasust ja kullata üle valitsejast jääv mälestus. Sellistest ajalootõlgendajatest ei ole aegade jooksul olnud puudust, nii on see olnud Liviusest Leninini ja ilmselt pingutatakse kuskil veel tänapäevalgi selliseid tellimustöid tehes.

Traditsiooniliselt on arvatud, et sellises institutsioonis nagu arhiiviamet omavad mõju kaks püsivat jõudu, mis on osaliselt vastandlikud, kuid kujundavad pilti olemasolevast. Üks nendest jõududest on *genius loci*, kohavaim, esiisade pärand, keda roomlased kummardasid aatriumides kuskil nurgas väikeste penaatide, kohajumalate ees. *Genius loci* on alati olnud tugev jõud arhiivides, ka Eesti arhiivides, kus asutajate ja eelkäijate, nagu näiteks Otto Liivi hing veelgi nagu hõljuks õhus. Otto Liivi kaunis bareljeef Eesti ajalooarhiivi trepil on konkreetne märk sellest, et kohavaimu tahetakse mäletada ja ka praegused arhiivipäevad, arhiivi 90. aastapäeva pidu, rõhutab omal moel kohavaimu teemat. Kuid arhiive mõjutab veel teinegi jõud, mille kohta võiks kasutada saksakeelset sõna *Zeitgeist*, ajavaim, mis kogu aeg muutub ja on kohavaimu vastand. Milline on ajavaim või hing arhiivis, on minu tänase ettekande teema.

Vanad dokumendid on igavesti muutumatud läinud aegade tunnistajad. Aja kulumisel ei ole mingit mõju nende sisule, muutusi on vaid eri aegadel tehtud tõlgendustes. Arhiiviallikate kohta öeldakse, et need on ehtsad ja õiged, erinedes selles suhtes neist tehtud koopiatest, tõlgetest ja tõlgendustest, mille puhul on alati valestimõistmise ja mõnel juhul isegi teadliku võltsimise oht. Originaaldokumente vajatakse aina ja uurija, kes ei lähe põhjani, see tähendab algallikateni, on eelkõige parafraseerija või populariseerija, kuigi ka selliseid peab olema. Ajavaimu ja moe muutumine ei saa mõjutada

algset informatsiooni, seetõttu on vaja arhivaali olemasolu tagada just sellisena, nagu ta on.

Ei või siiski eitada, et ajavaim teeb oma tööd nii arhiivaaride kui ka arhiivide kasutajaskonna meeles. Me muutume koos ajaga. *Tempora mutantur et nos mutamur in illis*, ajad muutuvad ja meie koos nendega, ütles vana roomlane ja tal oli õigus, nii nagu tavaliselt. Just sel põhjusel ei ole uutest tuultest jäänud mõjutamata ka arhiivid. Mõelgem kas või sellele, milliseid muutusi on aja jooksul aset leidnud suhtumises dokumentidesse. Kui keskajast sai uusaeg ja võidule pääses reformatsioon, muutusid keskaegsed pärgamendid ja kirikute liturgilised käsikirjad vääropetuslikeks. Rootsisis, mille võimu alla Eestigi tol ajal langes, hakati keskaegseid pärgamente kasutama raamatute ja dokumendikogumite kaantena, nendesse köideti foogtide arveid, kirjavahetust ja muid argipabereid. Need keskaegsed pärgamendid jäid ligi kolmesajaks aastaks unustusse, alles 20. sajandil hakati nendele uuesti tähelepanu pöörama ja märgati, milliseid aardeid nende hulgas leidis. Samaaegselt kasvas huvi ka arveraamatute vastu, mis olid samuti paarisajaks aastaks unustusse jäetud. Nüüd peetakse neid väärtuslikeks sotsiaal-, majandus- ja agraarajaloo allikateks.

See ajas toimunud muutus, *Zeitgeist* 'i liikumine, on täiesti neutraalne jõud, teisel pool head ja kurja. Ajavaimu muutumist ei või eitada, kuid seda on väga raske ette aimata.

Arhiivid peavad siiski pidevalt vaatama tulevikku – vaja on otsustada, millised dokumendid on vaja tulevaste uurijate jaoks säilitada ja millised võib mittevajalikena hävitada. Selline valikutegemine, mis on arhiivide teine peaülesanne säilitamise kõrval, on vältimatu, sest muidu upuksime paberitesse. Siiski ei või kunagi täiesti kindlalt teada, millest tulevikus ollakse huvitatud ja millele tulevikus heidavad uurijad oma Argose silma. Ühiskonnas ja teaduses toimuvat võib olla uskumatult raske ette aimata.

Klassikaline hävitamise põhjus on alati olnud ebameeldivate faktide varjamine. Kui palju paljastavaid toimikuid on Nõukogude Liidu lagunemise järel arhiividest kadunud, on raske hinnata. Alati on toimunud hävitamist ka moraalsetel kaalutlustel. Üks näide selle kohta on Rootsis säilitatava Svea õuekohtu vana arhiiv, millest 19. sajandil kaotati hoolikalt kõigi aadlisoost isikute abielulahutusprotsesside jäljed. Kaasajal on hindamise eesmärk eelkõige tähtsusetute paberite hävitamine, et nad ei jääks lihtsalt arhiiviriulitele tolmu koguma. Kuid mõ-

nikord ei olegi asi nii väike ja tähtsusetu, kui see on tundunud kõrge koolituse saanud hindajale. Näiteks selle kohta võiks tuua kas või Soomes alles 1980. aastatel toimunud autoregistri arhiivi vanade osade hävitamise. Arvati, et keegi ei peaks enam olema huvitatud vanadest autodest, mis on juba kaua aega tagasi lammutatud. See otsus osutus aga valeks, sest hävitamine tekitas suurt meelehärmi vanade autode harrastajate seas, kelle jaoks ka oma armsa ja hoolikalt taastatud auto varasem ajalugu oli oluline. Õnneks säilis registrist siiski väike osa tänu Espoo Automuuseumi tegevusele, nii et on võimalik vähemalt teada, kuidas autode registreerimine 20. sajandi algul üldse toimus.

Ajavaim on jätnud oma pitseri ka muule arhiivitegevusele lisaks hävitamisotsustele. See on vägagi suurel määral avaldanud mõju arhiivide üldistele korrastamis põhimõtetele. Toon siinkohal näite Rootsi Riigiarhiivist, millega olin seotud 25 aastat, kuid need tähelepanekud võivad teataval määral kehtida ka muude vanade arhiivide puhul. Rootsi suurriigi ajal loodi esimest korda arhiivisüsteem, mis toimis hästi, rahulikult ja väärilt. Kuningalossi eraldati arhiivi jaoks suured võlvitud ruumid, mis sisustati riulitega. Need täitusid kaunilt kokkuseotud ja süstemaatiliselt rühmitatud paberitega. Tavaliselt olid dokumendid köidetud valgesse pärgamenti ja iga köite seljal särasid kullatud tähtedega kuninglikud monogrammid. Riulitel paiknesid mitmesugused riiklikud dokumendid, riiginõukogu protokollid ja võõraste maadega sõlmitud lepingud. Üks olulisi mõjutajaid, kes korrastamise tingis, oli kuningas, teine Stockholm linn, kusjuures kõik kohalikud dokumendid korrastati justkui ringidena ümber pealinna. Nende tähtsusjärjekord oli vastavuses kaugusega pealinnast. Arhiiv nimega *Livonica* oli keskusest üsna kaugel, kuid see ei olnud veel midagi, võrreldes koguga nimega *Americana*, mis oli tähtsusetu ja kaugena surutud kuskile arhiivi taganurka. Aja vaim oli baroklikult suurustav ja üks Riigiarhiivi ülesandeid oli anda trükki Erik Dahlberghi suur propagandateos „*Suecia antiqua et hodierna*” („Endine ja praegune Rootsi”) teistele maadele ihaldamiseks ja imetlemiseks.

Kui kuningavõim 1718. aastal seoses Karl XII surmaga kokku varises, muutus arhiivis kõik. Juba veidi varem, 1697. aastal oli arhiivi tabanud raske löök – kuningalossi põleng, milles hävis mitmeid arhiive. Säilinud dokumendid olid segamini ning lisaks pidi Rootsi riik kaotatud sõdade tulemusel loovutama oma arhiivist suuri

osi võidukaile naabreile. Riigiarhiiv ei kujutanud seejärel endast enam kroonijuveeli, vaid oli muutunud institutsiooniks, mis pidi täitma kõikisugu praktilisi ülesandeid. Uus vabaduste aja riigivorm tõi kõikjal kaasa suure koosolekute buumi, protokolle peeti kõikjal, alates Riigipäevast kuni tagasihoidlike maakogudusteni. Lisaks otsustati 1766. aastal, et dokumendid peavad olema kõigile kättesaadavad. See nõndanimeetatud trükivabaduse määrus oli mõeldud Riigipäeva kontrollimiseks ja kehtis vaid suhteliselt lühikese aja jooksul.

Lahendus vabaduste aja paberiuputusele leiti mandrilt, Hollandist ja Saksamaalt, ja selleks oli nimelt pertinentsipõhimõte, korrastamine sisu järgi. See oli Rootsi jaoks täiesti uudne, kuid kuna suur loodusuurija Carl von Linné lõi just samal ajal süsteemi taimede ja loomade liigitamiseks, sobis sisu järgi korrastamise põhimõte hästi tollaegsesse rootslaste mõttemaailma. Arhivaarid koostasid keerulisi otsisüsteeme, omalaadi entsüklopeediaid, mille alla suruti kõige erilaadsemaid dokumente. Vanad kogud hajutati ja loodi uusi, kõike tehti uut moodi, nii et arhivaarid tööpuuduse üle ei kurtanud. Ajavaim ei olnud enam suurustlev, vaid pedantselt analüütiline ja aukohal oli kuiv *Besserwisser*-mentaliteet ning konksuga küsimuste stiilis mõtlemine. Selleks ajaks oli tekkinud huvi ka uurimustööde tegemise vastu ning arhiivide korrastajad pidasid silmas, et nende tehtud töö annaks ajalookirjutamisele hea aluse. Osaliselt see oligi nii ja näiteks ajaloo uurija Anders Fryxell istes 60 aastat Rootsi Riigiarhiivis, kirjutades otse kogude põhjal suure teostesarja „*Berättelser ur svenska historien*” („Jutustusi Rootsi ajaloost”), milles võis juba tunda romantismiaja hõngu.

Seejärel muutus jälle kõik. Välismaal oli leiutatud imeline asi, mida kutsuti allikakriitikaks, ja riigiarhivaar nimega Emil Hildebrand lasi selle mõiste 1901. aastal liikvele ka Rootsis. Idee oli selles, et üksiku dokumendi tõestusjõudu hakati lugema liiga väikeseks, sest see oli vaid osa mingi suurema asjaga seotud tervikust, samal ajal kui kogu dokumendigrupp oli juba palju suurema tõestusjõuga. Just seetõttu tõrjus provenientsi põhimõte ehk õpetus päritolust kõrvale pertinentsi põhimõtte ehk järjestamise vastavalt sisule. Rootsi riigiarhiivis jätkus jälle tööd, nüüd oli vaja panna sisu järgi korrastatud dokumendid tagasi provenientsi järgi õigele kohale ja seda suurtööd ei ole suudetud veel tänase päevani täiesti lõpule viia. Ajavaim ehk *Zeitgeist* oli nii muutudes jälle taganud

arhivaaridele palju tööd. Ja see töö tehtigi ära, vaatamata asjaolule, et teaduskirjandusse jäi seejärel terveid viideterühmi, mis juhtisid lugeja juba kadunud ja hajutatud kogude ja kollektsioonideni.

Provenientsi printsiip on praegu võimul olev õpetus ja ilmselt see nii ka jääb. Kuid elektrooniline andmetöötlus ja arvutid on uuesti muutnud aktuaalseks ka asjade esitlemise sisu järgi, mida muidugi esineb kohati palju ka paberarhiivides. Raamatukogude ja muuseumide erilaadsed klassifitseerimisprintsüübid on seotud eelkõige pertinentsi põhimõttega ja neilgi on oma mõju arhiividele, sest nägemus igasuguse informatsiooni säilitamisinstitutsioonide või nende registrite ühendamisest elab mõningates ringkondades muidugi oma teatud glamuurse särava elu. Kui uurijad kasutavad mitmekesist informatsiooni, siis miks ei võiks neid institutsioone ühendada, on üks praeguse hetke ajavaimu lööklausetest. Seda võib lugeda küll ohtlikuks suunaks, sest on täiesti erinev asi, kas säilitatakse raamatuid ja museaale üksikuteeksemplaridena või terveid suuri arhiivimassiive, kus üksik dokument on kui nõel heinakuhjas.

Oma ettekande alguses rääkisin lugemise aastast, kaunist algatusest, mida kiirel ja traditsioonilisi informatsioonivahendeid vaid suhteliselt vähe soosival ajal tõepoolest vajatakse. Vajame süvenenud, aeglast ja vaikset lugemist, seedimist, mõtisklemist kõiksugu kiirustava ja pinnalise informatsiooni otsimise asemele. Vajame raamatukultuuri uurimist. Sellesse konteksti kuulub ka arhiivides toimuv mineviku uurimine, kuigi teadlane ehk ei naudigi väljendite nüansse vanades tekstides ega tunne rõõmu gooti kirja elegantsete kaartele üle, vaid püüab mõista kadunud maailma ja luua sellest oma pildi. Loodetavasti on arhiivide kasutamine loova tegevusena kooskõlas ka ajavaimuga, kuni see taas järgmisel korral muutub teiselaadseks. Seda, milline on tuleviku *Zeitgeist* arhiivides, ei tea keegi, sest miski pole keerulisem kui tuleviku ennustamine. See on isegi raskem kui mineviku ennustamine, millega iga päev tegelevad meie arhiivikasutajad.

Kari Tarkiainen